

Музейні реліквії

ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО

Федорівський ідола

About the unique monumental sculpture with rich iconography of the age of the early and mid-Bronze Age preserved in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum archaeological collection. This stele is known as Idol of Fedorivka. It impersonates an image of ascetic ancient god and hero equal to Vedic Indra – Vishnu, relative characters with their attributes or proto-characters of Hercules. There are evidences of early religious forms appearing such as cult of ancestors, chiefs, tribal god embodied in human images. This stele belongs to circle of rare monuments of ancient art and ideology in Ukraine.

The stele is made of Donetsk sandstone of 133 cm high. It was found in 1973 not far from barrow mound to the south-west from Fedorivka Village Poltava District Poltava Region at the highland of the second terrace of the Orchyk River left bank in the Orel River basin. In 1978 the sculpture was transported to the museum. In 1987 the barrow, at which side the stele had been found, was archaeologically studied. Authentic character of stratified burial monument of the Bronze Age.

The flat front, back and round sides are covered with images performed in relief and engraving work. Sidepieces and front sides of the stele are covered with images of arms, bent in elbows, folded on the chest with turned up hands at the same level. An arrow with short shaft is directed from the right wrist. Traces of image of a bow (?) are placed above the left hand, edge of human thoracic diaphragm is placed lower. The scene with a man with risen hands and tail and a domestic horse is placed at the center. Round whole of umbilic is below. In the belt on obverse of the stele is a lop-butt axe. At the backside of the stele, under the belt, is picture of so-called the tree of life, performed in the deep relief work. The tree appears as the main feature-trunk, from which are proceeding the branches: upward at an angle engraved parallel lines, coming towards the sides. Number of all line graphic elements is 365. Beside it, a picture of item in a form of a stick with crosscuts in its upper side, similar to a shepherd's crook is situated there. Set along the longer axis of the stele, the tree of life ends in picture of an arched hollow (in form of man's buttocks). On reverse plane of the stele the belt is crossed with images of right and left feet with toes turned upward, which are outlined with groove. They are rather looking pendent on the belt, but not «in the belt» as symbols of upper man god.

The sculpture with attributes of god-hero-demiurge type is meant for altar complex, erected at the barrow top, and was damaged in ancient time. It was used as idol by representatives of late Pit Grave Culture inhabitants of the Left-bank Dnieper River of the late 18th or, probably, early 17th c. BCE during catacomb tribes reign over and appearing of Babyne Culture relics. Its appearing coincides with military late Catacomb warriors in north-east and south-west directions, first contacts with the Balkan, Mycenae and Central Europe inhabitants.

Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського

Олександр СУПРУНЕНКО

ФЕДОРІВСЬКИЙ ІДОЛ

Харків – Полтава
ТОВ «Майдан»
2024

Друкується за рішенням Вченої Ради
Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського
(протокол № 4 від 05.08. 2024 р.)

Супруненко О. Федорівський ідол. ПКМ імені Василя Кричевського.
С 89 Харків, Полтава: ТОВ «Майдан», 2024. 16 с.: іл. (Музейні реліквії, вип. 3).

Suprunenko O. Idol of Fedorivka. The Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum. Kharkiv, Poltava: «Maidan LLC», 2024, 16 p.: ill. (Museum relics, issue 3).

У виданні розповідається про унікальну стародавню монументальну скульптуру з багатою іконографією рубежу раннього і середнього бронзового віку у зібранні Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, котра вособлює образ аскетичного первісного бога-героя, – Федорівський ідол, що є окрасою музейного зібрання і добре відомою пам'яткою первісного мистецтва та ідеології в Україні.

An issue is dedicated to the unique ancient monumental sculpture with rich iconography of the early and mid-Bronze Age preserved in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum collection. It impersonates an image of ascetic ancient god and hero. This stele is known as Idol of Fedorivka. It is a rare pearl of museum gathering and well-known monument of the ancient art and ideology of Ukraine.

© Супруненко О., 2024.

© ПКМ імені Василя Кричевського, 2024.

© ТОВ «Майдан», 2024.

Окрасою археологічної колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського є унікальна стародавня монументальна скульптура, що уособлює образ аскетичного первісного бога-героя завершального етапу раннього – початку середнього бронзового віку.

Кам'яна стела виявлена за випадкових обставин у 1973 р. неподалік від насипу кургану на південний захід від с. Федорівки тодішнього Карлівського (сучасного Полтавського) району Полтавської області. Курган знаходився на підвищенні другої тераси лівого берега р. Орчика, у басейні р. Орелі. Навесні 1978 р. скульптура з багатою іконографією, широко відома сьогодні як Федорівський ідол, була перевезена з господарського подвір'я місцевої школи до музею.

Висота розораного кургану становила 1,3 м, його діаметр – 38 м. У стратифікованому насипу за розкопок під керівництвом автора 1987 р. досліджені рештки п'яти поховань і культової ями, уламки ліпного посуду, кістки тварин. Насип споруджувався у два прийоми. На вершині останньої досипки, вірогідно, ближче до фіналу катакомбного часу, саме й було встановлено цю антропоморфну скульптуру. Ритуальні дії зі стелою невдовзі після остаточного завершення спорудження кургану призвели до її пошкодження і «поховання» біля поли насипу.

*Федорівський курган. 1987.
Fedorivka Barrow. 1987.*

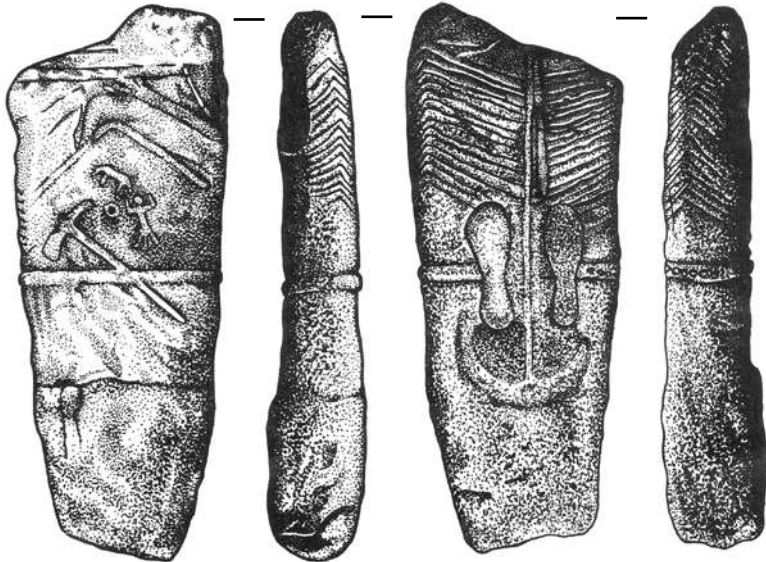
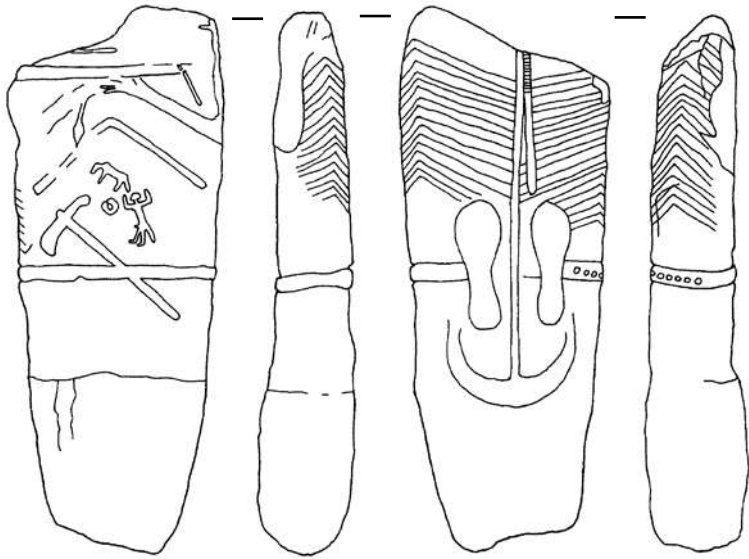
Федорівський ідол – яскравий зразок давнього монументального мистецтва, що належить до групи стел із багатого іконографією. Виготовлений він із плити пісковика підпрямокутної форми, звуженої донизу, котра була видобута на Донбасі. Її висота – 133 см, найбільша ширина – 51 см, ширина внизу – 30 см, товщина – 15–21 см, маса – понад 280 кг (ПКМВК 38598, А 2371).

Лицева і зворотня сторони – пласкі, бічні – закруглені. Поверхня місцями пошкоджена, деталі зображень часом невиразні. Зображеннями вкрита верхня частина скульптури. Нижня і важча – потовщена, із грубішою обробкою, призначена для встановлення в ґрунт у вертикальному положенні. Скульптура призначалася для вівтарного комплексу на вершині кургану. Рисунки, нанесені на стелу, виконані за допомогою знаряддя у вигляді зубильця, з наступним шліфуванням поверхні. Голова і праве плече стели відбиті у давнину.

На лівому плечі ідола у рельєфі нанесений малюнок, що передає фестончастий накладний елемент одягу або татуювання на тілі людини. Зображення, розміщені нижче, відділені від виступу голови і плечей поперечною канавкою. У верхній частині лицевої площини помітні сліди рельєфного валика, що відділяв виступ голови від інших зображень. Майже на рівні грудей стелу перетинає канавка, схожа із розподільною смугою на ідолі з Чобручі у Молдові. Всі зображення лицевого боку виконані в рельєфі. Руки, що займають і бічні сторони стели, зігнуті в ліктях, складені на грудях на одному рівні кистями доверху. Кисть лівої – розправлена, правої – стерта. За типом зображень рук й інших іконографічних елементів такий «антропоморфний сюжет» зближує лицеvu сторону Федорівського ідола з групою передстепових скульптур так званого наталівського типу Орільсько-Самарського межиріччя.

Від кисті правої руки відходить передана бойовою частиною вниз стріла з коротким древком. Вище лівої руки розташований невідновлений предмет у вигляді рельєфного валика, у цілому схожий на тятиву простого лука, чие зображення не збереглося. Нижче, паралельно рукам, знаходяться контури черевної діафрагми.

У центрі розміщена сцена за участю людини і тварини. Людина зображена з піднятими до вверху руками. Голова показана як округлий виступ, передані стопи ніг, а також хвіст у вигляді прямої палки й виступ фалоса. Фігура чоловіка повернута в бік тварини, переданої в профіль, з опущеною головою і довгим хвостом. Під ними – кругла заглибина, оточена рельєфним валиком.

0 10 20

Федорівський ідол. 2010.
Idol of Fedorivka. 2010.

За рельєфно позначеним поясом, що пролягає через усі сторони стели, знаходиться вислообушна сокира. Її обух звернутий до центру ідола, лезо розширене, а звисаюча лопать розвернута у лівий бік.

На зворотній площині, над поясом, знаходяться зображення, виконані в техніці заглибленого рисунку. Передовсім, це – композиція так званого дерева життя, що складається із основної смуги-стовбура, від якої до боків відходять під кутом уверх вигравірувані паралельні лінії: зліва – 13, справа – 14. Кількість окремих графічних елементів усіх смуг і смужечок налічує 365. Поряд розташоване зображення предмета у вигляді палиці, з поперечними нарізками вверху – вірогідно, посоха-герлиги. Розташоване за повздовжною віссю стели дерево життя знаходить завершення у зображенні дугоподібної заглибини (на кшталт сідниці). Пояс перетинають рисунки правої і лівої стоп ніг людини, розвернуті до вверху й оконтурені канавкою. Вони немовби «висять» на поясі, а не розміщені під ним, як це помітно на деяких скульптурах з багатою іконографією.

На боках стели показані смуги, що є продовженням ліній зворотньої площини (своєрідного «хребта» дерева життя), тільки відтворені зламаними під кутом до паралельних канавок всесвітнього дерева. На поясі з правого боку і на зворотній площині розташовані сім кільцевої форми заглибин.

Зображення, нанесені на стелу, мають за іконографією аналогії на численних скульптурах епохи раннього металу. А наявність окремих рисунків (чоловік із хвостом і тварина), розташування більшості зображень на стелі ставлять Федорівську скульптуру в ряд із такою унікальною пам'яткою стародавнього монументального мистецтва, як Керносівський ідол.

Існують деякі аналогії зображень Федорівського ідола на стародавніх надкурганних монументах Північного Причорномор'я, Подоння і Балкан, висловлені припущення і гіпотези дослідників щодо їх атрибуції та інтерпретації, знайдені аналогії подібних федорівській східнокатакомбних бойових сокир, зразків такої ж зброї з ямно-катакомбних поховальних пам'яток та із сусідніх територій Малої Азії.

Зображення чоловіка із хвостом і піднятими до верху руками розглядається як фігура служителя культу – шамана чи брахмана; розміщений поряд рисунок тварини – коня. Розташована неподалік заглибина круглої форми з валиком у вигляді пупка є антропоморф-

ним «аксесуаром» ідола – оголеного чоловіка, вигляд якого й передавав провідний сюжет стели. За відомим українським археологом Д. Я. Телегіним, стели наталівського типу зі втягнутими у плечі головами та молитовно піднесеними до обличчя руками, зі змиренням і покірністю в скупих індивідуальних рисах, зображують служителів культу – шаманів. Їх головним проханням, зверненням у молитвах до духів та богів у скотарському суспільстві, було послання худоби. З отриманням служителами культу особливих знань, вибором шляху подвижництва, а, відповідно, відмовою від їжі й аскезою, дослідники і пов'язують появу «виснажених» сюжетів на ідолах з Керносівки, Наталівки, Федорівки, Новочеркаська та Сватового. Риси виснаженої людини – ребра, хребет, лопатки, насамкінець – куприк, з яким зображуються «хвостаті» служителі культу, могли бути вобленням брахмана-подвижника, що дійшов до вищого знання (його символ – виснаження).

*Фігури шамана і коня на лицевому боці ідола. Прорисовка.
Figure of shamanist and horse at the front side. Trace drawing*

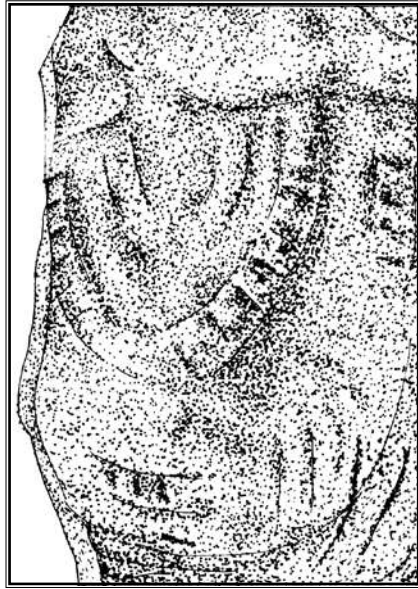
«Шаманські» сцени з чоловіком і твариною на Керносівському ідолі, зображення коня та людини з підкресленням її статевої належності досить добре узгоджується із образом верховного чоловічого божества, виливаючого сім'я дощу і сприяючого силам розмноження.

На зворотній площині стели вміщені контури стоп ніг людини. Розповсюджена думка про магічний і релігійно-космогонічний характер подібних рисунків, що інтерпретуються дослідниками як вмістилища душ померлих, реальне втілення (аватара) даючого життя сонячного або ж символи верховного чоловічого божества типу бога-героя Індри – Вішну – Геракла.

Зображення стоп на Федорівській стелі перетинають пояс, котрий вважається фахівцями, разом із рисунками сокир і посохів,

атрибутом влади. Вміщений поміж контурами стоп на стелі пояса за вертикаллю перетинає стовбур символічного дерева життя. Такі зображення, на думку академіка-релігієзнавця В. М. Топорова, вважаються одним із найбільш розповсюджених втілень універсальних знакових комплексів давнини, що символізують просторову структуру, потрійне членування світу, «відповідають уявленням про його динамічну цілісність».

Автором висловлена гіпотеза щодо календарних основ графіки зображеного на ідолі дерева життя й виконані відповідні розрахунки. До «сонму» релігійно-космогонічних та інших уявлень стародавніх творців Федорівського ідола до певної міри можуть бути залучені також і свідчення їх поглядів на час, основи календаря, пов'язаного з виробничо-господарською календарно-обрядовою символікою кочівників епохи раннього та середнього бронзового віку.

Прикраси на лівому плечі ідола.

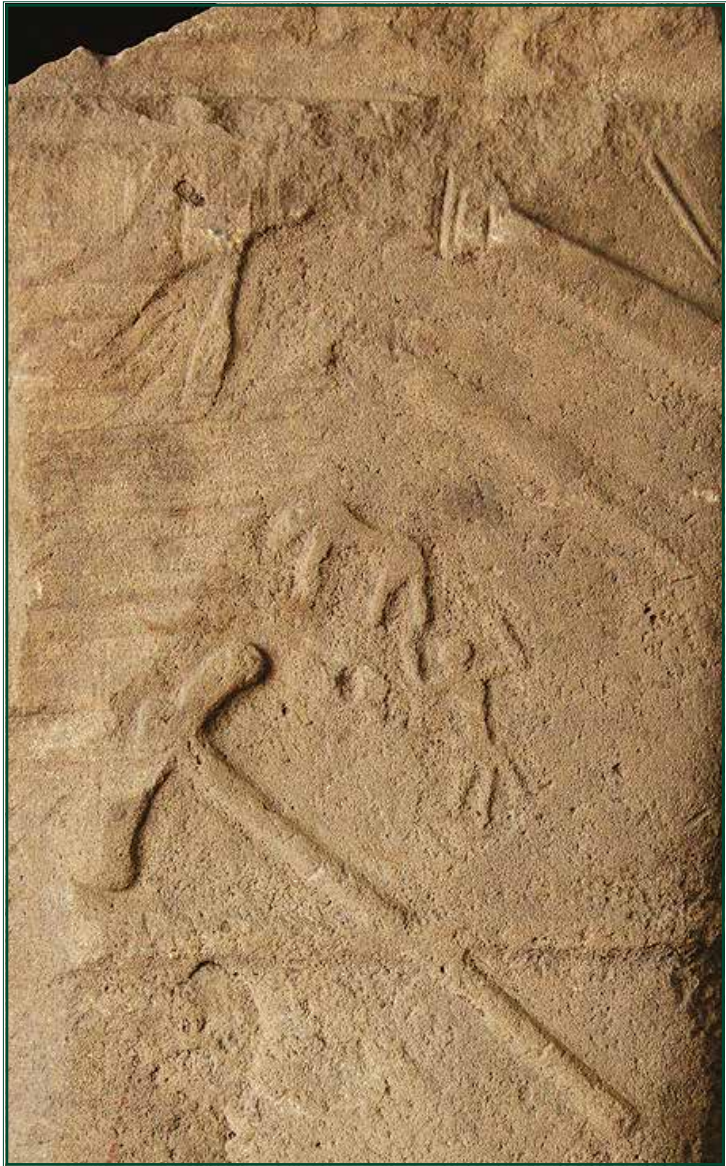
Прорисовка

Decorations at the left shoulder of idol.

Trace drawing

Становлення антропоморфного чоловічого образу в мистецтві скотарів Північного Причорномор'я і Подніпров'я співпало в часі з формуванням патріархальних відносин, в яких чоловік отримав особливий статус. Воно супроводжувалось також впровадженням ранніх форм релігії – культу предків, вождів, племінного божества, які втілювались уже в суто людських образах.

Міфологічна характеристика зображень ідола й комплексів Федорівського кургану запропонована відомим київським археологом Ю. О. Шиловим на підставі окремих розділів «Рігведи» та більш пізніх «Брихадараньяка-упанішади» і «Джаймінін-брахмани». На його думку, пошкодження Федорівського ідола стало наслідком і завершенням низки обрядів, покликаних «відправити» його своєрідним посланцем до небес.

Лицева сторона Федорівського ідола. Фрагмент
Front side of Idol of Fedorivka. Fragment

Зображення поясу і стовп. Фрагмент
Image of belt and column. Fragment

Зворотній бік Федорівського ідола. Фрагмент
Back side of Idol of Fedorivka. Fragment

Федорівська стела, вірогідно, є однією з доволі раних у перед-
стєпах Лівобережжя скульптур «універсального» божества з
тілесними атрибутами людини, близького ведійському Пуруші, який
уважався, на думку відомих дослідників ідеології та курганних ста-
рожитностей М. О. Чмихова і Н. Д. Довженко: «символом всесвіту і
законом існування... суспільства, першопредком усіх людей, верхов-
ним родоплемінним божеством, своєрідним двійником видатного
похованого та провідником його душі до світу безсмертних богів».
Сюжетний ряд скульптури пов'язаний також і з образами ведичних
богів Індри та Вішну, супутніми їм персонажами й атрибутами.

Серед групи стел із багатою іконографією ідол із Федорівки ви-
різняється значною кількістю зображень, а за насиченістю графіки
поступається лише загальновідомій стелі з Керносівки зі збірки Дніп-
ровського історичного музею імені Дмитра Яворницького. Компози-
ція ж за участю чоловіка – служителя культу і коня на лицевому боці
скульптури, як свідчення приручення та використання цієї тварини,
є унікальною.

Федорівська стела належить до групи монументів-ідолів, безпо-
середньо не пов'язаних із конкретними похованнями. Вважається,
що такі скульптури знаходились у центрах святилищ на курганах,
присвячених культу племінного божества, що об'єднувало в собі
функції культурного героя-деміурга, творця всього суцього, вособ-
лювало небесні й атмосферні явища, пов'язані з культурами небесних
світил та погоди (сонця, дощу, грому), — гарантами благополуччя
скотарів. На певному етапі розвитку давніх кочових спільнот культ
племінного бога перетворився на пошанування бога-воителя, подіб-
ного ведійському Вішну – Індри чи його першим втіленням. Такі ідо-
ли могли встановлювати на фінальній стадії розвитку ямного суспільства,
у час завершення панування в Лівобережному лісостепу
катакомбних племен, у середовищі яких побутували подібні кам'яні
сокири, дерев'яні палиці-герлиги, існували зображення стоп ніг бо-
жества, вміщені на дні могил.

Федорівський курган також був унікальною пам'яткою, спору-
дженою як святилище для проведення обрядів, пов'язаних із
відповідальними рішеннями в житті місцевого, в основі своїй ямного
населення, культовою спорудою для поклоніння богу-мандрівнику
Індри (або Вішну). Цей курган, імовірно, зводився під керівництвом
брахманів, які традиційно об'єднували у скотарському суспільстві

релігійну і світську владу, відображення чого знайшли вияв і в зображеннях Федорівського ідола.

Більшість антропоморфних стел Лівобережного Подніпров'я з наявними елементами іконографії пов'язуються дослідниками з пам'ятками ямної та катакомбної культурно-історичних спільнот раннього бронзового віку. В останній час скульптури із зображеннями божеств почали вважатися пам'ятками пізньокатакомбних чи ранньобабинської культур, як і відтворені за їх поясами вислообушні сокири. Час побутування останніх співставляють із фінальним етапом розвитку в лісостепах і степах Лівобережжя матеріальної культури катакомбних племен та початком складання старожитностей бабинської культури (культури багатоваликової кераміки), одним із основних складових якої саме й було пізньоямне населення Подніпров'я. Хронологічно використання в обрядах стели може бути віднесене до кінця XVIII, а, найвірогідніше, початку XVII ст. до н. е. Її поява співпадає з військовими походами пізньокатакомбних воїнів у північно-східному, південному та південно-західному напрямках, першими контактами із населенням Балкан, Мікенської держави та мешканцями Центральної Європи.

Отже, унікальна стародавня монументальна скульптура з багатою іконографією фіналу раннього – початку середнього бронзового віку, котра вособлює образ аскетичного первісного бога-героя, – Федорівський ідол – на сьогодні виступає не тільки перлиною музейного зібрання, а й є добре відомою пам'яткою первісного мистецтва й ідеології в Музейному Фонді України.

ЛІТЕРАТУРА

Давня історія України: В трьох томах. Т. 1: Первісне суспільство. Київ: Наукова думка, 1997. 559 с.: іл.

Довженко Н. Д. Проблеми дослідження найдавніших мегалітичних пам'яток України. Праці Центру пам'яткознавства. Київ, 1993. № 2. С. 108–135.

Довженко Н. Д. «Енеолітичні» ідоли Степової України. Наукові записки: Історичні науки; Нац. Ун-т «Києво-Могилянська Академія». Київ, 2003. Т. 21. С. 4–5.

Нікітенко І. С., Супруненко О. Б., Куцевол М. Л. Петрографічне дослідження кам'яних стел доби енеоліту-бронзи з Полтавського краєзнавчого музею. Journal of Geology, Geography and Geocology. Дніпро, 2018. Т. 27 (№ 1). С. 108–115.

Пам'ятники матеріальної культури древней и средневековой Полтавщины: каталог выставки. Сост. каталога: Гороховский Е. Л., Луговая Л. Н., Кулатова И. Н., Моргунов Ю. Ю., Супруненко А. Б. ПКМ. Полтава, 1985. 56 с.: ил.

Супруненко А. Б. Археологические памятники Карловского района Полтавской области: каталог. ПКМ и др. Полтава, 1990. 82 с.

Супруненко А. Б. Антропоморфная стела эпохи раннего металла из Полтавской области. Сов. археология. М., 1991. № 3. С. 153–160.

Супруненко О. Б. Федорівський ідол. Полтавщина: енциклопедичний довідник. Відп. ред. А. В. Кудрицький. Київ: Українська Енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1992. С. 934: фото.

Супруненко О. Б. Федорівський ідол. Полтавіка. Полтавська енциклопедія у 12-ти томах. Т. 12: Релігія і церква. Гол. ред. О. І. Білоусько. Полтава: Полтавський літератор, 2009. С. 658: рис.

Супруненко О. Б. Федорівський ідол і курган. Київ; Полтава: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2011. 84 с., 4 кол. вкл.

Телегін Д. Я., Потехіна І. Д. Кам'яні «боги» мідного віку України. УТО-ПІК. Київ, 1998. 46 с., вкл.

Топоров В. Н. Первобытные представления о мире (общий взгляд). Очерки истории естествонаучных знаний в древности: сб. науч. ст. М.: Наука, 1982. С. 8–40.

Чмыхов Н. А., Довженко Н. Д. О древнейшем индоиранском компоненте в сложении скифской монументальной скульптуры. Древнейшие скотоводы степей Юга Украины: сб. науч. тр.; АН УССР, Ин-т археол. Киев: Наукова думка, 1987. С. 130–140.

Шилов Ю. А. Фёдоровский идол и семантика костяных пряжек раннесрубного периода. Археологический сборник Полтавского краеведческого музея. Полтава, 1992. Вып. 1. С. 18–28.

Науково-популярне видання
Олександр Супруненко

ФЕДОРІВСЬКИЙ ІДОЛ

Музейні реліквії, вип. 3.

На обкладинці:

1 с. – Федорівський ідол. Лицева та зворотня сторони.
4 с. – Федорівський курган. Реконструкція Т. В. Менчинської, 2024.

Оригінал-макет підготовлено
у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського.
Дизайн і комп'ютерна верстка Наталії Васільєвої
Фото Дмитра Левченка, Олександра Ткаченка, Сергія Черпаченка
Переклад на англійську мову Наталії Кондратенко
Художник Тетяна Менчинська

Здано в набір 20.05.2021. Підписано до друку 05.08.2024.
Формат 60 × 84/16. Папір офсетний, крейдяний. Друк офсетний.
Ум. друк арк. 1,0. Наклад 300 прим. (1 запуск – 50 прим.).
Зам. № 03/2024.

Виготівник: ТОВ «Майдан»
61002, Харків, вул. Чернишевська, 59
Тел.: (057) 700-37-30
E-mail: maydan.stozhuk@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.

*Сучасний вигляд реконструйованого 1987 року
насипу Федорівського кургану. 2019.
Current view of reconstructed in 1987 mound of Fedorovka barrow. 2019.*

